Erika Izsák

Életrajz

Apai dédszüleim mind a négyen Szatmár megyében éltek, és ott is nyugszanak. Anyai nagyapám szülei Bihar megyeiek voltak, nagyanyám szülei pedig felvidékiek, Gömör és Kishont megyéből. A huszadik század tízes éveire mindegyik család Budapestre költözött.

A szatmári [lásd: Szatmárnémeti] izraelita hitközség születési anyakönyvének első bejegyzettje Izsák Iczik festő és Katz Eszter fia, az 1850. július 30-án született Mózes. Ő volt a nagyapám. Az elődök – apám idősebb testvéreinek ismerete szerint – Strasbourg környékéről, Franciaországból vagy talán Hollandiából jöttek, mégpedig nem is nagyon régen. Gyerekkoromban reménykedve gondoltam arra, hogy valahol Nyugat-Európában másod- vagy harmad-unokatestvéreim élhetnek.

Izsák Mózes mérnöksegéd lett, ez amolyan műszaki rajzolót jelentett, és egy mérnöki irodában dolgozott, de – az anyakönyvi bejegyzés foglalkozás rovata szerint – még mint tanuló kötött házasságot huszonkét éves korában a tizenhét éves Steiner Hanival. Az ő apja, Steiner József vendéglős volt, és valószínűleg jómódú. Bizonyosan sok gyereke volt, de én nagyanyám testvérei közül csak Hermina nénit ismertem, és valamennyire emlékszem Zseni nénire. A többiek már az én gyerekkoromban sem éltek, de apám sok, különböző foglalkozású unokatestvérével tartott szorosabb vagy lazább kapcsolatot. Meglehetősen kiterjedt, de nagyon összetartó család volt a mienk. Kissé elmosódott gyerekkori emlékeim vannak arról, amikor látogatóba mentünk; nem szerettem, hogy hangosan kellett köszönni és felelni a többnyire triviális kérdésekre. Viszont már gyerekként is érdekeltek a lakások, a berendezések, és határozottan észleltem a különbséget a jobb módú rokonok modern újlipótvárosi és a szűkösebben élők nyolcadik-kilencedik kerületi lakása között.

Izsák Mózesék Szatmáron [Szatmárnémetiben] földszintes, meglehetősen nagy, kertes házban laktak. Hani nagymamám tizenegy gyereket szült, a felnőttkort hatan érték meg. Apám volt a legfiatalabb. Ő öt éves volt, amikor az apja, ötvenkét évesen meghalt. A nagyanyám akkor a kisebb gyerekekkel, Szatmárból [Szatmárnémetiből] Pestre költözött. A Tisza Kálmán téren laktak, eléggé szerény körülmények között.

A legidősebb fiú, Ignác, azaz Náci bácsi, huszonnégy évvel volt idősebb apámnál. Papírüzlete és kölcsönkönyvtára volt az Aréna úton. A cégnév és a bélyegző „Székely-féle kölcsönkönyvtár” volt, az előző tulajdonos ugyanis Székely Tivadar volt, apám unokatestvérének, Steiner Herminnek a férje. Nekem nagyon imponált Hermin néni, mert a húszas években a francia Riviérán kis panziója volt, és sokat mesélt a modern francia életmódról, a könnyű franciás ételei meg kuriózumot jelentettek a mi hagyományos étrendünkben. Akkoriban eléggé elterjedt volt az ilyen kicsi magánkölcsönkönyvtár: néhány száz, legfeljebb ezer kötetről volt szó. Némi igazi szépirodalom, több bestseller, detektívregények – akkor még így hívták a krimit –, ifjúsági irodalom – olvasnivaló

a környéken lakóknak, főleg nőknek. A kölcsönkönyvtár engem nem nagyon érdekelt – kisgyerekkoromtól sok saját könyvem volt –, a papírüzlet annál inkább. Imádtam a rengeteg árnyalatban létező színes ceruzákat, amilyen ügyetlen voltam, annyira szerettem rajzolni, a különböző méretű, fedelű, vonalazású füzetekbe mindenfélét lehetett írni. Kaptam rengeteg préselt képet is, az egyik oldalukon fényes, színes papírképecskéket sokfajta témájuk szerint ragasztottam albumokba. A harmincas években ez általános kedvtelés volt az elemista gyerekek körében. A legizgalmasabb azonban a tanév kezdete körüli időszak volt. Közvetlenül az üzlet mellett egy nagy polgári iskola volt. Az első mellékutcában, az Abonyiban volt a zsidó hitközség lánygimnáziuma, onnan pár lépésnyire a fiúgimnázium [lásd: Zsidó Gimnázium]. Másik irányban alig volt messzebb az Ajtósi Dürer sorban a Szent István Gimnázium. A diákok jó része Náci bácsi üzletében vette meg a tankönyveket, füzeteket, írószereket, rajzeszközöket. Az év negyvenkilenc hetében Náci bácsi egyedül volt az üzletben. A tanévkezdet körüli két-három héten négy-öt segítő volt: sógornők, barátnők. És én – már elemista koromtól az ötödik gimnáziumig. Különösen izgalmas volt, amikor az ismerős iskolatársaimat szolgálhattam ki.

Náci bácsi az unokahúgát, anyja, Steiner Hani József nevű fivérének a lányát, Ilust vette feleségül. Ő nem segített, nem ért rá. Banktisztviselő volt, egy kis magánbank cégvezetője. Okos asszony volt, magas, fess termetével megjelenésében is tekintélyt parancsoló, hát még az eszével és határozottságával. Élete végéig mater familiasként tisztelte a család, és minden fontos döntéshez kikérte a véleményét. A rokoni kapcsolat miatt nem vállaltak gyereket. Mégis, az ő lakásuk – három eléggé kicsi szoba, személyzeti fülke, mellékhelyiségek, a hetedik kerületi Alpár utcában, jellegtelen kis/középpolgári berendezéssel – szinte mindig tele volt a család gyerekeivel. Állandóan ott lakott a korán megözvegyült Marcsa, Ilus húga, tehát szintén apám unokatestvére. Egy ideig vele volt a két fia is. A fiatalabbik – Krausz/Krasznai László – az 1930-as évek végén „véletlenül” Palesztinába keveredett, mert Bulgáriában egy oda tartó teherhajón talált munkát. Belépett az angol hadseregbe, 1945-ben hazajött. Az idősebbik fiú – Krausz/Krasznai Dezső – részt vett a munkásmozgalomban, Dachauban szabadult fel. Még a háború alatt tőle kaptam az első József Attila-kötetet, tőle hallottam Major Tamás és Gobbi Hilda szavalóestjeiről. Szóval Marcsa néni vezette a háztartást, állandó háztartási alkalmazottjuk nemigen volt, inkább csak bejárónő, a háború előtt. Ilus néniék nem voltak kóserek, de a szombatot úgy-ahogy tartották. Péntek este Marcsa néni gyújtott gyertyát, és úgy emlékszem, szombaton zárva volt az üzlet.

Iskoláskorom előtt gyakran aludtam Ilus néniéknél, egy, két vagy több napra, mert – mint a népes családban az akkor egyetlen kisgyereket (Vera unokahúgom még pici volt) és talán mint az egyetlen Izsák vezetéknevű utódot – nagyon szerettek, és ragaszkodtak hozzám. Én is szerettem őket, de nekem kicsit idegen, komor és sivár volt a lakásuk. De azért szívesen voltam ott. A legérdekesebb az volt, hogy Marcsa nénivel mindig elmehettem a Garay piacra. Kaptam egy pici fonott füles kosarat, a felnőttekének szakasztott mását; abba vásárolhattam én is. Ma ebben a több mint hetven éves kis kosárban tartom a napi gyógyszereimet.

Dr. Izsák Ede nagybátyám, azaz Edus bácsi orvos volt, generációjában a család egyetlen diplomása. Gyomorspecialista belgyógyász volt, a lakásban volt magánrendelője, de egy ideig OTI-orvos is volt, és ingyenesen is kezelt rászorulókat [Országos Társadalombiztosító Intézet – az OTI 1929. január elsején kezdte meg működését, elődje az 1907. évi XIX. tc.-kel létrehozott Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár volt. Magyarországon egyébként 1891-ben tették kötelezővé a munkások betegség elleni biztosítását, és az említett 1907. évi tc.-kel

terjesztették ki a betegbiztosítást a biztosítottak családtagjaira. – A szerk.]. Elkötelezett cionista volt, az 1920-as évektől a Magyar Cionista Szövetségben különböző vezető funkciókat töltött be [Az 1929-ben megjelent Magyar Zsidó Lexikon szerint éveken át vezette a Keren Kajemet magyarországi szervezetét. – A szerk.]. A felesége, Beck Irén gazdag ortodox családból származott; az apja földbérlő volt valahol a Dél-Dunántúlon, és nagyon sok testvére volt. Ketten vagy hárman éltek közülük vidéken, amíg a családjukkal együtt Auschwitzban el nem pusztították őket. Izsák Edéék nem voltak ortodoxok, de a szombatot és persze a többi ünnepet szigorúan tartották, és kóser háztartást vezettek. Irén néni a cionista nőszervezetben [lásd: WIZO] volt valamilyen vezető. Gyerekük nem volt.

Edus bácsiéknál nem voltam olyan otthonos, mint Náci bácsiéknál, de sokkal érdekesebbnek találtam mindent. Amit Irén néniről tudtam: az elegáns, divatos öltözködés, a festett haj, a bridzspartik – az nem volt szimpatikus. De a lakásuk nagyon tetszett, a József körút legelején, a későbbi sajtóház helyén lévő épületben nagy, négyszobás saroklakás. A legnagyobb szobában – ez volt a rendelő is – három falon végig könyvek. Egy részük orvosi meg zsidó tárgyú, és nagyon sok filozófiai, művészeti, szépirodalmi. A nagybátyám többször magyarázott nekem vallásról és cionizmusról, de a nézeteit nem akarta rám erőltetni.

1944 nyarán mint cionista vezetők a Kasztner-vonattal Bergen-Belsenen át Svájcba kerültek. 1945 tavaszán hazajöttek, dr. Izsák Ede SZTK-orvosként dolgozott, és továbbra is volt magánrendelője [1950-ben a társadalombiztosítás a szakszervezetek irányítása alá került (36. sz. tvr.), és létrejött az SZTK, a Szakszervezetek Társadalombiztosítási Központja. – A szerk.]. Később emellett az izraeli követségen az alijázók orvosi vizsgálatát végezte. 1957-ben kivándoroltak Izraelbe.

A következő fivér volt Henrik, aki az első világháborúban orosz fogságba esett, és még a halálhíre se érkezett meg.

Apám idősebbik nővére az anyakönyv szerint Eszter volt, de mindenki Etelnek szólította. Öt fia volt és két lánya, mind sokkal idősebbek, mint én. A férje is, Weisz Mór, aki fiatalabb korábban egy italmérésben dolgozott, és a Liliom utcai lakásuk is öregnek, idegennek tűnt nekem. Etel nénire kedves, szelíd, egyszerű idős asszonyként emlékszem, feltehetően vallásos volt. 1944 nyarán halt meg, betegségben. Így legalább nem kellett megtudnia-megérnie négy fia halálát… Ernő, aki szabó és autóbusz-kalauz volt, 1942-ben munkaszolgálatosként a Don-kanyarban pusztult el. Márton és Andor – ők szállodai és szanatóriumi recepciókon dolgoztak, néhány évig Párizsban is – és Józsi, akinek papírüzlete volt, 1944-ben Fertőrákosnál, a halálmenetben végezte az életét [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba; de elképzelhető, hogy munkaszolgálatosként volt halálmenet tagja. – A szerk.]. Az ötödik fiú, Jenő még a háború előtt kiment Palesztinába. Egyik fúnak sem lett utóda. Etel néni két lánya férjhez ment, „háztartásbeli” maradt; Ella férje vendéglőben italmérő, Lilié vásározó kiskereskedő volt. Gettóban, illetve munkatáborban túlélték a vészkorszakot. Mindketten szültek egy-egy lányt, azok diplomások lettek, s nekik is lett egy-egy lányuk.

Izsák Flóra mindössze három évvel volt idősebb apámnál, így őket a közös gyerekkor is összekötötte. Az első férje, aki tisztviselő volt, fiatalon meghalt, s a kisfiukat, Bélát a második férje, Lőwi Mór adoptálta. Ebből a házasságból is lett egy fiú, Alfréd. Apai ágon ő volt a legkedvesebb unokatestvérem, bár hét évvel idősebb volt, gyerekkorunkban sokat voltunk együtt. Emlékszem Frédi bár micvójára, illetve hát csak arra, hogy finom uzsonna és nagy családi összejövetel volt náluk, tele volt az egész ház és a kert. A harmincas évek közepéig Rákosszentmihályon laktak,

Lőwiéknek ott volt hentesüzletük. Bizonyára kóser volt; csak arra emlékszem, hogy nagy nyers húsokat tartottak, amiknek éreztem a szagát, mert a lakásuk közvetlenül az üzlet mellett volt. Aztán Móric beteg lett, eladták az üzletet, beköltöztek Pestre. Flóra néni a Korona tejcsarnok-hálózat [Rt.] egyik fióküzletét bérelte, először a nyolcadik (vagy a kilencedik?) kerületben, aztán sikerült jobb helyen, a hatodik kerületi Nagymező utcában. Ezt folytatta a felszabadulás után is, akkor már özvegyen, a férje a háború alatt, betegségben halt meg. Amolyan „mérsékelten” voltak vallásosak; a nagy ünnepeket tartották, a háború előtt kóser háztartást vezettek, Flóra néni péntek este gyertyát gyújtott, de szombaton alighanem ki kellett nyitnia a tejcsarnokot. A két fiú már egészen fiatal korától tudatosan nem volt vallásos, zsidóságuknak sem volt vállalt jelentősége számukra, a háború alatt a baloldali munkásmozgalommal volt kapcsolatuk. A munkaszolgálatot szerencsésen átvészelték, együtt szöktek meg és bujkáltak. Béla még a háború alatt textiltechnikusnak tanult, Frédi pedig a négy gimnázium után a burkolószakmát tanulta ki. A háború után mind ketten Lukácsra magyarosították a nevüket, Frédi még a keresztnevét is megváltoztatta, a „demokratikusabb” Andrásra. Ő 1945-ben segített nekem eligazodni a társadalmi környezet értékrendjei között. Később Béla egy nagy textilvállalat igazgatója lett, Frédi pedig az egyetem elvégzése után újságíró, szerkesztő. Neki két lánya és két unokája van (Béla egyetlen fia az 1970-es évek közepén, a diplomája megszerzése és az esküvője után öngyilkos lett. Az egyik közvetlen kiváltó ok valószínűleg az volt, hogy egy KISZ-táborban egy gúnyos megjegyzésből tudta meg, hogy zsidó…)

Ötéves korában félárván maradt apám számára az apai nevelést és anyagi gondoskodást idősebb bátyjai nyújtották. Ők tartották el természetesen az édesanyjukat is. Én nem emlékszem Izsák-nagymamámra, egy éves voltam, amikor meghalt. De azt tudom a család tagjaitól, és a megmaradt kevés fotón és egy „családi” olajfestményen is látható, hogy kedves, szelíd teremtés volt. Nem hiszem, hogy parókát viselt volna, de nagyon ragaszkodott a főbb vallási szabályokhoz. Évekig az akkor még nőtlen apám szolgálati lakásában lakott, de mikor gondozásra szorult – valamilyen keringési betegsége volt –, Flóra lányához költözött. Élete utolsó néhány napjára, 1930 márciusában visszahozták hozzánk, azaz apám lakásába, mert az volt az utolsó kívánsága, hogy ott halhasson meg. Három napig ott voltak mellette a gyermekei, testvérei.

Visszatérve apám gyerekkorához… Alig tudok róla valamit, ő túl racionális volt ahhoz, hogy meséljen róla, hiába faggattam. Két információ: szeretett futballozni, és édességhez többnyire úgy jutott, hogy már Pesten, a lakásukhoz közeli Hauer cukrászdában zárás előtt fillérekért adták a sütemények törmelékét. A négy elemi után a Tavaszmező utcai gimnáziumba íratták. A negyedik osztályban baj történt: valamilyen (vélt) igazságtalanság miatt gorombán visszafeleselt a földrajztanárnak, és ezért eltanácsolták a gimnáziumból. Sem a pontos okot, sem a bizonyosságot nem tudtam kiszedni se belőle, se a testvéreiből. Ahhoz képest, hogy apámat túlságosan is tekintélytisztelőnek, néha már szinte szervilisnek ismertem, különösen tetszett nekem a történet.

A bátyjai ezek után úgy döntöttek, hogy komoly, hasznos szakmát kell tanulnia, mégpedig olyan helyen, ahol nemcsak oktatnak, hanem nevelnek is, erkölcsi tartást is követelnek. Ez a hely volt a MIKÉFE.

A Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület 1842-ben jött létre, a Pesti Izraelita Hitközség kezdeményezésére, azzal a – kezdetektől folyamatosan teljesülő – céllal, hogy segítse a zsidó fiatalokat az előlük addig elzárt ipari és mezőgazdasági szakmák elsajátításában. Több évi

tervezés és előkészítés után 1908-ban hozták létre a MIKÉFE kertészképző telepét. A növendékek jól felszerelt internátusépületben laktak. A gyakorlati ismereteket a kertészeti termelésben szerezték meg. A szaktárgyakból és a közismereti tárgyakból elméleti tanítást is kaptak, és valláserkölcsi oktatásban is részesültek 1910-ben indult az első évfolyam tizenhárom hallgatóval, 1911-ben tizenkét kertésznövendéket vettek fel. Az egyikük volt az apám. Kétszer megszökött, Ede bátyja visszavitte. 1914-ben jeles eredménnyel letette a kertészsegéd-képesítő vizsgát. 1915-ben a kassai gazdasági akadémia kertészetében volt segéd, aztán bevonult katonának. A leszerelése után, 1919 áprilisában, visszament a MIKÉFE-re, kertészsegédnek. 1921-ben (éppen tíz évvel a szökései után) kinevezték főkertésznek.

Anyai nagyapám a Bihar megyei Alpár községben született [Nagyközség volt, 1891-ben 600 főnyi lakossal. – A szerk.], de fiatal korában Nagyváradon élt. Az édesanyja, Wallerstein Fanni a második felesége volt a dédapámnak, Turteltaub Gergelynek, akinek az első házasságából már volt két nagyobb, felnőtt lánya. Hamarosan meghalt, így a nagyapámnak nem lett édestestvére. Egyetlen rokoncsaládról tudok, Szenesékről. Anyám úgy beszélt róluk: Szenes bácsi és Margit néni, ebből következően az asszony lehetett a rokon, talán Wallerstein Fanni unokahúga. Volt egy Laci nevű fiuk és egy Bözsi nevű lányuk. Ő tanítónő volt, anyám és a húga lány korában sokszor találkozott vele, néha együtt voltak társaságban. Úgy emlékszem, hogy 1945 után is járt nálunk. Aztán valószínűleg külföldre ment, különben biztosan maradt volna valami kapcsolat.

A nagyapámat eredetileg Turteltaub Dávidnak hívták, és cipőkereskedőnek tanult Nagyváradon. Még fiatalemberként Törökre magyarosította a vezetéknevét, a házasságkötésétől kezdve pedig a Dávid helyett a Dezső nevet használta. A névváltoztatásnak valószínűleg az volt az oka, hogy cipőüzletet akart nyitni, és „pesti polgárként” akart élni, ami sikerült is. Turteltaubné Wallerstein Fanni [tehát anyai ágon az egyik dédmama] élete végéig Nagyváradon élt. Anyám egyetlen emléke róla: kisgyerekkorában egyszer elvitték hozzá [Nagy]Váradra. Nem tetszett neki a sötét, egyszerű lakás, a nagymama idegen volt, valószínűleg parókát hordott, és lekváros süteménnyel kínálta, amit ő nem szeretett.

Anyám anyai nagyszülei, Glück Adolf és Grad Franciska a Gömör-Kishont megyei Jolsván éltek [Jolsva – rendezett tanácsú város volt Gömör és Kishont vm.-ben, 1891-ben 2400, 1910-ben 2800 főnyi lakossal. A trianoni békeszerződést követően Csehszlovákiához került (Jelsava). – A szerk.]. Glück Adolf a közeli Rozsnyón járt középiskolába. Jeanette nevű lányuk volt a nagymamám, rajta kívül még nyolc gyermekük született, öten érték meg a felnőttkort. A régi fényképek szerint (az 1840-es évekből valók a legkorábbiak) sem a ruházatuk, sem a hajviseletük nem volt zsidó jellegű, és zsidó mivoltukat alapvetően a neológ vallási előírások megtartása jelentette. A dédapám rokonságáról csak azt tudom, hogy Bécsben élt Glück Móric, aki minden bizonnyal a fivére volt. Aztán van egy érdekes képeslap 1907 szeptemberéből. Egy aradi teret ábrázol, közepén a Szentháromság-szobor, nagy kereszttel. Rá van nyomtatva héber betűkkel: „Lösónó Tauro Tikoszévu”, alatta magyarul: „Boldog új évet!” A Glück Adolfnak címzett képeslapon kézírással „Szeretett rokonainak boldog új évet kíván a Szőllösi család”. Soha nem hallottam ilyen nevű rokonokról. Sajnos, mire jól megnéztem ezt a képeslapot, már nem volt kitől kérdezni. Vagy talán van, csak nem ismerem?

A Glück gyerekek kulturált polgári körülmények között éltek. Erről tanúskodnak a máig megmaradt könyvek, újságok is. Német nyelvű mesekönyvek, néhány klasszikus szépirodalmi kötet, több

romantikus lányregény a nagymamám könyvei közül. „Az Én Újságom” című gyermeklap 1890-ben már bizonyára az ő húgainak, Irmának és a fiatalon meghalt Toncsinak járt [„Az Én Újságom” tekinthető az első irodalmi értékű magyar gyermeklapnak (Móra Ferenc is sokszor publikált benne), Benedek Elek és Pósa Lajos indította 1889-ben. 55 éven át jelent meg, egészen 1944-ig. Benedek Elek kiválása után Pósa szerkesztette a lapot, majd halála után, 1914–1936 között Gaál Mózes. – A szerk.].

Glück Adolfék két legfiatalabb gyermeke húszéves kora körül, a tizenkilencedik század végén kiment Amerikába. Glück Izidor elektrotechnikus volt, és tulajdonképpen a katonaság elől ment az Újvilágba. Három fia, több unokája, dédunokája lett. A húga, Juliska őt követte, kint feleségül ment egy unokabátyjához, Kohn Miksához. A fiuknak, Eliasnak két fia lett, az egyiknek afroamerikai felesége van. A lányának, Edithnek a férje Lengyelországból került az USA-ba, egy fiuk született, neki nincs gyermeke. A nagymamám levelezett az Amerikában élő testvéreivel, főleg a húgával, akárcsak anyám és a pár évvel fiatalabb Edith gyerekkorukban és később is, bár csak idős korukban ismerték meg egymást személyesen. Edithék nem voltak vallásosak, de a zsidó identitásuk erős volt. Egyébként ő volt a népes amerikai rokonságban az egyetlen, akit érdekeltek a magyarországi gyökerei, kétszer volt itt, megnézte, holt élt a mamája gyerekkorában.

A dédnagyanyám, Grad Franciska viszonylag fiatalon meghalt tébécében, akkor a férje, Glück Adolf a gyerekekkel feljött Pestre, és újra megnősült. A második felesége Albachári Mari volt, szefárd zsidó, akinek a családja Spanyolországból vándorolt ki vagy menekült [lásd: a zsidók kiűzése Spanyolországból]. Ez feltehetően már sok évszázada történt, de a külseje, a neve vagy ki tudja, mi miatt, ezt nagyon számon tartották, és anyám még nekem is úgy mesélt róla, hogy a „spanyol nő”. Arról viszont semmit nem tudok, hogy mennyire volt vallásos.

A legfiatalabb Glück testvér, Irma szabónő volt, a József körúton volt szalonja, több alkalmazottal. Nem ment férjhez, talán azért, mert tébécés volt. Harmincnyolc éves korában meghalt.

A legidősebb testvérnek, Dezsőnek csonttuberkulózisa volt. Ő orvos volt, és egy ideig hajóorvosként dolgozott, a tengeri levegő jó hatása miatt, de azért is, mert szeretett utazni, és a New Yorkban élő testvéreit is meglátogathatta. Azután itthon körorvos volt, többek között Tiszaszentmiklóson [Torontál vm.] és Köröstarcsán [Békés vm.]. Erről a neki címzett, máig megőrzött képes levelezőlapok tanúskodnak. Ő is sok, változatos képeslapot küldött, főleg Irma húgának, még Pestről Pestre is, és akkor tizenéves anyámnak, aki rajongott a sokoldalúan művelt nagybácsiért. Sokat tanult és sok könyvet kapott tőle, szépirodalmit, filozófiait – és néhány kis imakönyvet. Dr. Glück Dezső valószínűleg ezeket is inkább tág értelemben vett kulturális, mintsem vallási szempontból nézte. Ő sem házasodott meg, és ötven évet sem élt.

Nagyanyám, Glück Jeanette (az anyakönyvben Janka, de ő így, franciásan írta alá a nevét, és így is szólították) tizenhat éves volt, amikor az édesanyja meghalt. Nem sokkal később Bécsbe költözött, Glück Mórékhoz. A nagybácsiéknak nem volt gyermekük, de volt több elegáns cipőüzletük. Jeanette ezekben kitanulta, majd gyakorolta a cipőkereskedő-szakmát. Akkor ez valóban szakma volt, a nagymama (még idős korában is) pontosan ismerte a különféle cipőbőröket, sarokformákat, tudott mértéket venni a rendelésre készülő cipőkhöz. Tehát harminc-harmincegy éves koráig Bécsben élt, aztán hazajött férjhez menni. Eltökélt célja volt, hogy „szakmabelivel” köt házasságot, és Budapesten saját cipőüzletük lesz.

Török Dezső – aki akkor segéd volt egy cipőüzletben – és Glück Jeanette 1901-ben házasodott össze, és rögtön megnyitották a cipőüzletüket az Erzsébet körút 5. számú házban. Eleinte az üzlet mögötti kis földszinti lakásban éltek. Később felköltöztek egy nagyobb lakásba az emeletre, egy idő múlva pedig, amikor az üzletnek már kialakult a jómódú, biztos vevőköre, és jól jövedelmezett, az Erzsébet körút 15-be költöztek, egy elegáns, nagy lakásba. Kellett is a hely: két gyerek, mellettük a fräulein és – legalábbis néhány évig – ott lakó szakácsnő és szobalány, később csak a mindenes háztartási alkalmazott.

Török Dezsőné komoly, szikár asszony volt, ilyen volt a külseje is, a természete is. A gyerekei pici korától kezdve hetvenöt éves koráig (azaz 1944 tavaszáig, amíg az övék volt) a cipőüzletet vezette. A férje haláláig annak a nevén volt az üzlet, és közösen vezették, de inkább ő, nélküle semmiben sem döntött a nagyapám. Néha mentek színházba, operába, olvasott német nyelvű szépirodalmat, de a szűk családon és az üzleten kívül más nemigen érdekelte. A háztartás és a társaság a legkevésbé. A gyerekeiért – majd később az unokáiért – biztosan bármit feláldozott volna, a férjével kiegyensúlyozott házasságban élt, a vejeit becsülte és szerette, de az édesapja halála után az unokatestvérekkel, távolabbi rokonokkal alig tartotta, sohasem kezdeményezte a kapcsolatot. Nem voltak barátnői sem. Szolid eleganciával öltözött, nem sok, de szép ékszerei voltak.

Török Dezső derűsebb természet volt, könnyebben vette a dolgokat. Szerette a társaságot. Rendszeresen járt a „Kör”-be, ezt a családban csak így emlegették, valószínűleg Erzsébetvárosi Kör volt a rendes neve, és egy kávéházban – vagy talán valami klubhelyiségben? – jöttek össze rendszeresen, kártyázni és beszélgetni. Nagyapám a detektívregényeket és a fantasztikus történeteket szerette, ördögfiókákról és barátságos szellemekről mesélt a lányainak, majd évtizedekkel később az unokáinak. A nagymama ritka és komoly hangú meséi viszont „valóságos” grófkisasszonyokról szóltak.

A mindennapi életvitelben, a kultúrában a zsidóság nagyon keveset jelentett a Török családban. (De az soha fel sem merült tudomásom szerint a tágabb családban sem, itthon sem, külföldön sem, hogy kitérjenek.) Nem voltak kóserek, a szombatot nem tartották [lásd: szombati munkavégzés tilalma], a Pészahot talán úgy, ahogy (a maceszkávét szerették), az őszi nagyünnepeket igen [Ros Hásáná, Jom Kipur, Szukot]. Ezeken a napokon az üzlet zárva volt, és Jom Kipurkor böjtöltek – a nagymama még idős korában, határozott orvosi tanács ellenére is, majdnem egész nap.

Anyám, Török Irén 1902 októberében született, Klári húga 1904. júniusban. Kisgyerekkorukban dada volt mellettük, aztán egészen középiskolás korukig német nevelőnő. Az ő neveltetésükben sem volt semmilyen különösebb szerepe a zsidóságnak. Elemibe a Muraközy magániskolába jártak, itt több tanulónak y-ra végződött a neve, és az egyik kisfiú báró volt [1872–1934 között állt fenn Breuer-Muraközy Ilona Nyilvános Elemi Népiskolája (ezen a néven 1902-ig, később az „özv. Breuer J.-né”, majd a „Breuer-Bittner Magán Elemi Népiskola” nevet viselte). – A szerk.]. Az elemi után polgáriba jártak, a Verő-féle intézetbe. Ez a Gyár utca (a mai Jókai utca) elején volt, az Andrássy út közelében. A (legalábbis egyik) tulajdonosa és igazgatója, Verő Adél zsidó volt [A Verő-féle nyilvános Polgári Leányiskola 1909–1929 között működött. – A szerk.]. Amennyire anyámtól tudom, a növendékek a tehetősebb pesti zsidó középpolgári családok lányai közül kerültek ki, de az intézetnek nem volt zsidó jellege. A polgárit követte az úgynevezett továbbképző. Ez nem adott hasznosítható bizonyítványt, de speciális humán műveltséget igen. Anyám nagyon szerette a

továbbképzőt. Főleg görög művészettörténetet és germán mitológiát tanult, és az ismeretei, bár végül is amatőr szintűek voltak, egész életében sok örömet szereztek neki. Klári húga is járt a továbbképzőbe, de rövidebb ideig, és őt nem érdekelte annyira. Anyám gyerekkorában a minden nap használt német mellett tanult angolul, és mindkét lányt taníttatták zongorázni.

A Török szülőknek nagyon meg kellett mindezért dolgozniuk. Üdülni, utazni soha nem mehettek, mert az üzletet nem zárhatták be, és az alkalmazottakra sem bízhatták, legfeljebb a nagymama ment néha, egy-egy napra a bécsi rokonokhoz. Volt viszont egy nyaralójuk Rákosszentmihályon. Nem tudom, az övék volt-e, vagy csak bérelték a villát. [Rákos]Szentmihály akkor, az 1910-es években, jó levegőjű, nyugodt kertváros volt [Közel 10 ezer lakosú nagyközség volt 1910 körül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben. – A szerk.]. A szülők inkább csak a nyári hétvégékre jártak ki, de a gyerekek a nevelőnővel az egész iskolai szünetet ott töltötték.

A jómódú polgári életvitel az első világháború után alaposan leromlott. Törökék minden pénzüket hadikölcsönbe fektették, és az utolsó fillérig elveszett [lásd: hadikötvény az Osztrák–Magyar Monarchiában]. Emellett bizonyára az ország általános helyzete is hozzájárult, hogy az Erzsébet körúti üzletet eladták, és elköltöztek először a Wesselényi utcába, aztán hamarosan a Dohány utca 68. számú házba, ahol majdnem húsz évig maradtak. Itt bizonyára kisebb volt a lakbér, de ez is rendes polgári lakás volt. Itt már én is sokat voltam, igaz, csak gyerekkoromban, és anyámtól is sokat hallottam róla. A lakás: három utcai és az előszobából nyíló nagy udvari szoba, meg egy kis személyzeti a konyhából, a szokásos mellékhelyiségek, előszobai bejárat a lépcsőházból, konyhai a függőfolyosóról. A berendezés átlagos, de ízléses polgári, a többletet talán a viszonylag sok könyv – köztük sok német nyelvű klasszikus és a „Remekírók képes könyvtára” jelentette [„Remekírók Képes Könyvtára” – a magyar és a világirodalom klasszikusainak 1901–1908 között kiadott 50 kötetes sorozata Radó Antal szerkesztésében (kiadó: Lampel Róbert könyvkereskedése). – A szerk.]. A lányok szobájában nagy zongora állt. A középső szoba amolyan szalon és ebédlő volt, de ezt csak ünnepi alkalmakkor vagy vendégekkel használták. A kredencben szép, komplett, bár nem márkás porcelán étkészlet, kávés, teás, likőrös és kompótos készlet. Biztosan volt más is, de ezekre emlékszem, illetve ezeknek az egyes darabjai vannak még meg. A tálalón csiszolt üvegtálak és színes domború, talpas söröspoharak, még a dédnagypapától. Glück Adolf otthonából egyébként több kedves darab maradt meg nemzedékeken keresztül. Hétköznap az udvari szoba volt az ebédlő, de ez volt egyben az üzlet is, előre megbeszélt időben itt fogadták a vevőket. A személyzeti szoba volt a műhely, itt dolgozott egy cipészmester, és más iparosok is szállítottak cipőket. Törökék ezeket továbbadták, főleg kiskereskedőknek. Voltak egyéni vevők is, és készítettek cipőket mérték után is.

Az 1920 körüli néhány évben nagyon nehezen és bizonytalanul éltek, de aztán az ő körülményeik is konszolidálódtak. A Török lányok társaságba jártak, tánciskolába, kirándulni, színházba és főleg moziba: a lakással szemben lévő Palace-ba és az Erzsébet körútra, az Apollóba. Anyám – a mozitól eltekintve – a legszívesebben otthon maradt. Rejtvényt fejtett, rendezte a képeslap-, számolócédula- és egyéb gyűjteményeit, olvasott, bár kissé felületesen, görög mitológiától gót betűs Goethéig, művészettörténettől a papája fiókjaiban elrejtett detektívregényekig sok mindent. És írt. Naplót, jegyzeteket az olvasmányairól, meséket és leveleket a leendő gyermekéhez. Az elsőt tizenhárom éves korában, aztán rendszeresen, bár sajnos ritkán. Pedig most is jó olvasni őket.

Anyám nem szeretett ugyan táncolni, meg az időt is sajnálta rá, de mégis járt tánciskolába, főként azért, hátha talál ott valakit, akivel majd házasságot köthet. A sors iróniája: egyetlen fiatalember tetszett meg neki igazán, kölcsönös volt a vonzalom, de az illető keresztény volt. Egyébként elsősorban nem ezen múlt a dolog. A társaságuk amúgy főként zsidókból állt, de nem kizárólag. Nem jártak kifejezetten zsidó jellegű helyekre, programokra. A Török lányok egy kis hosszúnapi [Jom Kipur] böjtöléstől eltekintve, úgyszólván semmit nem tartottak a vallásból. Anyám nem egyszerű közömbösségből, hanem mert már formálódott a későbbi, tudatosan nem istenhívő világnézete.

Férjhez menni nagyon akart, alapvetően azért, mert gyereket akart. Megalkudni viszont nem volt hajlandó. A szülei házasságközvetítőhöz is fordultak, de neki egyik potenciális kérő sem tetszett eléggé, és volt, akinek ő nem felelt meg, mert nem volt elég nagy a hozománya. Egyébként a hadikölcsönnel az „eredeti” hozomány is elveszett, s amíg a Török szülők újra össze nem szedték, gondolni se lehetett férjhezmenésre. Aztán 1927 tavaszán Török Dezsőnek egy kártyapartnere ajánlotta a felesége unokaöccsét, Izsák Károlyt mint nősülendő fiatalembert. Bemutatták őket egymásnak, és rögtön kölcsönös volt a szimpátia, pár hónap múlva megtartották az eljegyzést. Nem lett lángoló szerelem, de nagy szeretet, teljes megértés és elfogadottság igen, több mint ötven évig, az életük végéig.

Török Dezsőékről még el kell mondani, hogy nem csak a két lányuk hozományát szedték újra össze, hanem az 1930-as évek közepére saját magukat is. Új cipőüzletet nyitottak, az Andrássy út 33. számú házban. Főleg rendelésre, mérték után dolgoztak, de volt valamennyi kész cipő is, mind kézzel varrott, finom bőrből. A hosszú, keskeny üzlethelyiség galériáján két cipészmester készítette a cipőket. Alkalmaztak egy segédet is, de a mértékvétel mindig a tulajdonosok teendője volt. A nagyszüleim hatvanhat évesek voltak az új üzlet nyitásakor, és egészen megfiatalodtak tőle. Az üzletnek jó vevőköre volt, a közeli Operaházból sokan dolgoztattak náluk. Úgy emlékszem, a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] még nem csökkentették a vevőkört.

1935-től Törökék az új üzlethez sokkal közelebb, a Nagymező utca 21. számú sarokházban béreltek lakást. Három nagy külön bejáratú, de egymásba is nyíló utcai, egy nagy udvari és egy személyzeti szoba volt, konyha, mellékhelyiségek. Addigra a fiatalabb Török lány, Klári is férjhez ment. A férje Bíró Gyula volt, akinek az édesapjával volt közösen vas- és csavaráru üzlete a Jókai téren. A költözéskor már megvolt a kisfiuk, Tamás is. Kláriék együtt laktak a Török szülőkkel a Dohány utcában, és aztán együtt is költöztek. Nem tudom, hogy miért, eléggé különböző volt a természetük, egyikük sem szorult a másik semmilyen segítségére, külön háztartást vezettek, csak a háztartási alkalmazott, majd a bejárónő volt közös, amíg egyáltalán volt. De nyilván elegánsabb és olcsóbb volt egy nagyobb, mint két kisebb lakás. A Nagymező utcai lakásba a nagymamáék jó állapotban lévő régi bútora került: a komplett teleháló [A teleháló „Keményfából v. lemezelt deszkalapból, nagy sima felületekkel készített hálószobabútor” a Magyar Értelmező Kéziszótár (Akadémiai Kiadó, 2003) szerint. – A szerk.], a középső szobába az ebédlőasztal, a márványlapos tálaló, a kredenc, a könyvszekrény, a tonett karosszék és hintaszék [A gőzöléssel meghajlított tömör fából készült biedermeier, majd a szecesszióhoz illeszkedő, olcsó sorozatban gyártott székeket Thonet osztrák bútorgyárosról nevezték el. – A szerk.], a zöld pamlag, fölötte a velencei tükörrel és a szecessziós kiegészítő darabok: üveglapos asztalka, faburkolatos álló ingaóra és réz virágállvány. A legnagyobb utcai szoba lett Kláriéké, ők oda modern bútort vettek.

Bíró Gyula, anyám húgának a férje, 1940-ben, harmincnyolc éves korában meghalt. Munkatáborban volt, Szolnokon, de az ismert előzmények nélküli, hirtelen és azonnali halált okozó szívinfarktushoz ennek nem volt köze. Ugyanígy halt meg a fia ötvenkét éves korában, a lakásában, a nővérének a fia pedig negyvenéves kora körül a teniszpályán. l941-ben tüdőgyulladásban meghalt a nagyapám, Török Dezső. A két özvegyen maradt asszony élete bizonyos szempontból nem sokat változott. A cipőüzletet a nagymama vezette egyedül, akkortól már a régi segéd se tudott segíteni, mert sokat volt munkatáborban. A cipészmesterek nem voltak zsidók. Klári otthon volt, nevelte a kisfiát, jövedelme a vasüzletből volt, amit az apósa vezetett.

Mivel apám, Izsák Károly a MIKÉFE főkertésze volt, az esküvője nagy hitközségi eseménynek számított. 1928 januárjában a Dohány utcai zsinagógában tartották, dr. Hevesi Simon főrabbi, a MIKÉFE díszelnöke vezette a ceremóniát, és sok hitközségi vezető is részt vett az esküvőn. Utána rögtön nászútra mentek, az olasz és a francia Riviérára.

Török Irén, akkor már Izsák Károlyné az esküvő után természetesen a férjéhez költözött, a MIKÉFE kertészképző telepére, apám szolgálati lakásába. Ez egy villaszerű magasföldszintes épület volt, benne három nagy szoba, egy háromablakos zárt veranda, nagyméretű konyha, személyzeti szoba, nagy mellékhelyiségek, hosszú előszoba és belső folyosó, hatalmas mosókonyha, több kis kamra, nagy pince és padlás. Gáz nem volt, a nagy tűzhely a konyhában vegyes tüzelésű volt, a szobákban fafűtéses cserépkályhák. A berendezés anyám hozományának része volt. Átlagos teleháló, intarziás, elegáns tizenkét személyes ebédlőberendezés, a szalonban ülőgarnitúra, vitrin és a zongora Törökék lakásából. A szőnyegek, képek, étkészletek szintén a hozományhoz tartoztak, de a kiegészítő darabokat, például gyümölcstálakat, ezüst tálcákat nászajándékként kapták, a legértékesebbeket a MIKÉFE vezetőségi tagjaitól és nagy virágkereskedőktől.

A házhoz kert is tartozott, nem nagy, de változatos kis birodalom. Egyik szélén hatalmas diófa, a másikon magas mogyoróbokor. Két, vadszőlővel és más futónövénnyel borított lugas is volt, néha, meleg nyári napokon, főleg vendégekkel, ezekben uzsonnáztunk, vacsoráztunk. A kert egy része baromfiudvarnak volt elkerítve, tyúkot és kacsát tartottunk. Amikor három éves voltam, apám ásatott az udvarban egy kis lubickoló medencét, később pedig, amikor már tudtam úszni, megnagyobbították, kábé 12x4 méteresre, és a kertészet öntözővíz-vezetékéről töltötték fel. Mivel a MIKÉFE-n nagyon jó, tiszta volt a levegő (a telep a Gellért-hegy magasságában volt), lehetett fürödni, sétálni, inkább hozzánk jöttek nyaralni a rokonok, minthogy mi mentünk volna. 1945-ig összesen négyszer nyaraltam. Az elsőre nem is emlékszem, két és fél évesen voltam egy kis osztrák üdülőhelyen a szüleimmel. Aztán kétszer anyámmal és egy-egy nagynénivel: 1936-ban a Bükk hegységben, egy falusi parasztházban, lavórból mosakodva, két évvel később a Bakonyban, egy egyszerű panzióban, és 1940 körül egy unokanővéremmel és a kislányával a Velencei-tónál, ott is egy egyszerű magánházban.

Mielőtt apám megnősült, az anyjának a húga, Hermina néni vezette a háztartást. Egy ideig az esküvő után is ott maradt, hogy megismertesse anyámat a kóser háztartás és az egyszerű vallásgyakorlás szabályaival. Anyám a férjhezmenetelével persze vállalta mindezt, de csöppet sem lelkesedett érte, és mindig idegen maradt a számára. Hermina néni aztán hamarosan elköltözött, de gyakran volt rövidebb-hosszabb ideig nálunk, és engem már kicsi koromban tanított imádkozni, mutatta a szép imakönyveket. Anyám később sokszor felidézte nekem, hogy négyéves korom tájt az obligát kérdésre, hogy „mi akarsz lenni, ha nagy leszel?”, azt mondtam: „vallásos”, jól

megnyomva a két l-t, mert tetszett a szó hangzása. Anyám egészen megrémült. Azt gondolta, amikor nagy leszek, majd eldönthetem, akarok-e vallásos lenni, (bár remélhetőleg nem), de a bigott nagynéni semmiképpen se befolyásoljon. Attól kezdve Hermina néni sokkal ritkábban jött hozzánk.

A MIKÉFE kertészképző telep különbözőképpen, de mind a hármunk – a szüleim és a magam – számára nagyon fontosat jelentett: apámnak hivatást és elkötelezettséget, anyámnak a családja gyönyörű otthonát és környezetét, nekem pedig a magától értetődő (hiszen beleszülettem), de mégis folyton meglepetéseket nyújtó, növényekkel, állatokkal, érdekes tárgyakkal teli világot, amelyben pici koromtól kezdve többé-kevésbé szabadon mozoghattam.

A MIKÉFE fő profilja a dísznövény-, ezen belül is elsősorban a virágtermesztés volt; a növényeket eladták, ebből volt jövedelme az egyesületnek. Zöldség- és gyümölcstermesztés csak annyi volt, hogy a növendékek megtanulhassák; a termés az internátus konyhájára került. Volt tehenészet és baromfitelep, szintén a saját ellátáshoz, és takarmányt termeltek az állatoknak. Egy ideig volt szőlőtermelés és méhészet, de ezekre én már alig emlékszem.

Izsák Károly főkertészi feladatköre a MIKÉFE vezetőségének meghatározása szerint a kertészeti termelési ágak vezetése, a termelvények értékesítése, a kertészképző telepen tanulók gyakorlati és elméleti kiképzésének biztosítása volt. Munkájának szakmai színvonaláról tanúskodik, hogy a zsidó fiatalemberek képzésére létrehozott telep az ország egyik legjelentősebb virágkertészete lett, a legelegánsabb fővárosi virágüzletek szállítója. Ezek főleg zsidó tulajdonban voltak, de önálló zsidó virágkertész alig volt. Apám mégis 1942-ig(!) választmányi tagja volt az Országos Magyar Kertészeti Egyesületnek [OMKE, al. 1885], a szintén nem éppen zsidó jellegű Faiskolai Szövetségnek [Magyar Faiskolai Szövetség, 1932–1949] pedig tizenkét évig számvizsgálója volt. Az 1920–30-as években sokszor járt nyugat-európai országokban tanulmányúton és kertészeti szaporítóanyagot vásárolni a MIKÉFE részére.

Apám borzasztóan – igen, borzasztóan! – lelkiismeretes, fegyelmezett, kötelességtudó volt. A legeslegfontosabb számára a család volt, de a napi élet gyakorlatában mindent előzött a munka és a kötelesség. A házunk a telep közepén állt, talán ötvenméternyire, egy nagyobb épületben volt a főkertészi iroda. Apám kora reggel, nyáron már hét óra előtt lement, elindította a napi munkát, fél kilenc-kilenc körül jött fel reggelizni. (A „le” és „fel” igekötőt valószínűleg a ház hét lépcsője miatt használtuk, ki és be csak a macska meg a kutya ment, ember csakis le és föl. „Be” mi Pestre mentünk, azaz a városközpontba, de „ki” a telepre csak mások jöttek, mondjuk, látogatóba, mi hazamentünk.) Anyám mindig együtt reggelizett vele, és amíg nem jártam, vagy amikor nem voltam iskolában, én is. Apám evés közben szinte mindig újságot olvasott. Az „Újság” című napilapra fizettünk elő [„Az Újság” c. liberális szellemű politikai napilap utóda. „Az Újság” 1903-ban indult, főszerkesztője (1919-ig) Gajári Ödön volt. A Tanácsköztársaság alatt, 1919 májusában betiltották, és csak ősszel indult újra. 1925-ben a belügyminiszter ismét betiltotta „Az Újság”-ot, és néhány hét szünet után indult újra „Újság” címmel. A munkatársak között volt Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, később Móricz Zsigmond is. 1944 márciusában szűnt meg. – A szerk.], és egy ideig a Pesti Naplóra is [A „Pesti Napló” (1850–1939) (1920-tól, amikor Miklós Andor tulajdonába került, az Est-lapok egyike) – reggeli lap, a két világháború közötti irodalom jelentős fóruma volt. – A szerk.]. Délután, kora este is sokáig volt lent az irodában, akkor tudott nyugodtan dolgozni, amikor a kertészeti munkáknak aznapra vége volt. A hálószoba ablakához létra volt

támasztva, Johann, a tót éjjeliőr ősztől tavaszig annak a tetejéről kiabálta be minden hajnalban, hogy hány fok van a szabadban, apám ez alapján adott utasítást, hogy mennyire kell fűteni az üvegházakat. A nagyobb téli (nem zsidó) ünnepek előtt, amikor különösen sok szállításra váró ciklámen, azálea és más kényes, drága virág volt az üvegházakban, vagy ha változékony volt az időjárás, apám éjszakánként többször is várt jelzést az éjjeliőrtől.

A szüleim ezért – bár szerettek volna – csak nagyon ritkán mehettek színházba, operába, és nem csinálhattak esti programokat, mert apámnak otthon kellett lennie, és hajnalban kellett kelnie. Rigorózusan tartotta az alkalmazásához kapcsolódó egyéb előírásokat is. A fizetéséhez többféle természetbeni járandósága is volt, így burgonya, főzelék- és zöldségféle, baromfitakarmány a „saját háztartásához”. Nyaranta sokszor volt nálunk egy-egy hétre valamelyik rokon. Apám ilyenkor mindig befizetett egy összeget a MIKÉFE pénztárába, mert amit a vendég evett, az már nem számított a „saját háztartásunkhoz”.

Apám különben is szigorú ember volt. Főleg a tanítványaihoz, de hozzám is. Alig játszott velem, soha nem mesélt, amíg kicsi voltam, nem tudott velem hosszabban beszélgetni. Nem is hiányzott, anyámtól mindezt bőségesen megkaptam. Már kisgyerekkoromban, ha még nem is tudatosan, nagyon becsültem apámat az eszéért, a szakmai tekintélyéért. Valahogy úgy érzékelhettem – szavakba foglalni persze nem tudtam volna –, hogy azért nem játszik velem, mert inkább dolgozik, hogy legyen miből szép játékokat venni. Nem, ez sem igaz, nem volt ilyen anyagias, tárgyiasult a világunk. Azért dolgozott sokat, hogy Anyu nyugodtan és biztonságban játszhasson velem…

Ez mindenesetre így is történt. Míg apámat mindig nyomasztotta a családja iránti felelősségérzet és az aggodalom a politikai helyzet miatt, anyámat ez utóbbi egyáltalán nem érdekelte. Jól megvolt társaság, szórakozási lehetőség nélkül. Még a háztartással sem foglalkozott – nem is akart egy csöppet sem! –, a nálunk lakó háztartási alkalmazott, akinek időnként mosónő meg más is segített, mindent megcsinált. Vásárolni se kellett, nem is nagyon lehetett: a legközelebbi élelmiszerüzlet jó félórányira volt. Ami nem termett vagy „nőtt” (mint a baromfi) helyben, azt az üzletből hazaszállították. Anyám részben folytatta lánykori foglalatosságait: sokat olvasott, az újságokból kivágta és műfajuk, témájuk szerint csoportosította az érdekesebb írásokat: tárcákat, novellákat, folytatásos regényeket, bűnügyi riportokat… A folyosón egy erre a célra csináltatott hatalmas ládában halmozta őket. Szaporította, gondozta a kaktuszgyűjteményét (a verandán polcok, kosarak voltak tele a cserepekkel), néha zongorázott, és néha kézimunkázott: gobelinterítőt, párnát, később meg kötött nekem pulóvert, sálat. És naplót írt. Minden nap, több oldalnyit. Szinte alig történt vele valami, de ő olyan tartalmasan, intenzíven élte meg azt is, hogy bőségesen volt mit leírnia. A háború végén csak néhány füzet maradt meg a soktucatnyiból, ezért 1945-ben nem folytatta.

A legeslegfőbb elfoglaltsága azonban én voltam. Iskoláskoromig abszolút mértékben, tízéves koromig is meglehetősen, gimnazistaként azonban már önállósodtam. Óvodába természetesen nem jártam, hatéves koromig csak nagyon ritkán találkoztam gyerekekkel. Öt-hat éves koromig a szüleim hálószobájában aludtam, akkor a szalont alakították át egy kicsit, ott lett egy sarkom, sezlonnal, nagy állólámpával. Már korábban enyém volt az ebédlő egyik sarokrésze is, itt voltak polcokon a játékaim. Sok játékom volt, egyszer valaki azt mondta, olyan, mint egy kiállítás. Még nem tudtam rendesen kimondani ezt a szót, így lett a játéksarok a „kiálos”. Nagyon sok és szép babám volt. A legszebbekkel nem játszhattam, ezeket, például az alvó porcelán Denise-t, „akit” apu Brüsszelből hozott, anyu elzárta a vitrinbe. Eltette a legszebb csokoládéfigurákat is, amiket

Mikulásra, húsvétra meg azon kívül is kaptam. Vett nekem helyettük sima csokoládét, ezeket meg eltette a kredenc mélyére. Mintha csak sejtette volna, micsoda kincs lesz ez hat-nyolc év múlva, a háború alatt. Egy része penészes vagy kukacos lett ugyan, de a többsége ehető, valódi csokoládé maradt. A játékokkal egyébként nem sokat játszottam, inkább mint tárgyakat szerettem őket. Egyik kedvencem a babaház volt, ezt a MIKÉFE ácsmestere csinálta, emeletenként különféle kis szobaberendezések voltak benne, még konyha, fürdőszoba és mosókonyha is. Az élmény tartós: külföldi városokban, ahol csak lehet, megnézem a játékmúzeumot és a babaházgyűjteményt.

A legfontosabbak azért a könyvek voltak, kezdve a kicsi, hajtogatós képeskönyvekkel. Minden alkalomra – születésnapra, zsidó újévre és keresztény húsvétra, mikulásra és Hanukára – kaptam könyvet a szüleimtől és a rokonoktól. Sokszor nem újat, hanem anyám, sőt a nagymamám, illetve fiatalabb testvérei gyerekkori könyveit és újságjait. Például „Az Én Újságom” 1890-es és a „Jó Pajtás” 1913–1916-os évfolyamait, szépen bekötve [Benedek Elek (és Sebők Zsigmond) szerkesztésében a 20. század első évtizedeiben megjelent gyermekújság. – A szerk.]. Az is ajándék volt, hogy az „Újság” és a „Pesti Napló” című napilapok heti gyermekmellékletét ugyanúgy beköttették. Anyám már 1928-tól eltette a lapokat, hétéves koromtól pedig már nekem is előfizettek „Az Én Újságom” című gyermeklapra [Valószínűleg valamelyik másik gyermeklapra fizettek elő, mert „Az Én Újságom kb. akkor szűnt meg, amikor Izsák Erika hét éves lett, 1936-ban. – A szerk.]. Az első könyvespolcom is születésnapi ajándék volt. Akkor már iskolás voltam. Olvasni már előbb tudtam, sőt írni is, nyomtatott nagybetűkkel értelmes mondatokat, de szóközök nélkül és olvashatatlanul rondán. Az olvasással már kicsit később, iskoláskoromban, nagyképűen mondva „nyelvi, kiejtési” problémáim voltak. Megdöbbentem, például, amikor megtudtam, hogy az egyik ifjúsági regényben sokat idézett „Sakespeare” és az a bizonyos Sekszpír, akiről anyám mesélt, ugyanaz. Rengeteget rajzoltam is, de abban is nagyon ügyetlen voltam. Sok német nyelvű könyvem is volt, régiek is, ezért a gót betűket is tanultam, de nem szerettem [A gót betű a középkorban kialakított, sajátos, német, hegyes betűtípus. Gutenberg ezt használta első nyomtatványaihoz. A német nyelvterületen a 20. század közepéig rendszeresen használták. – A szerk.]. Anyámmal sokat kellett németül beszélni. Ő tanított zongorázni is, öt-hat éves koromtól. Csak azt akarta elérni, hogy az apámtól örökölt rossz zenei hallásom, „abszolút botfülem” ellenére szeressem, képes legyek élvezni a zenét. Ezt teljes mértékben el is érte. Az is jót tett, hogy hat évesen ritmikus tornára jártam. Öt évesen tanultam meg úszni, a Lukács uszodában, szabályosan, úszómestertől. Anyám számára bizonyára fárasztó volt rendszeresen bevinni engem Pestre, illetve Budára, és valószínűleg anyagilag is le kellett ezért mondaniuk valamiről.

A MIKÉFE kertészképző telep Budapest külterületén volt, a tizedik kerület Rákos nevű részén. A Keresztúri úton volt a bejárat. A legközelebbi villamosmegálló harmincöt-negyven percnyire volt, közben át kellett menni egy több emeletnyi magas vasúti hídon. A huszonnyolcas villamossal további fél óra volt, amíg beértünk Pestre. A telepnek volt egy hintója, amikor apámnak hivatalosan be kellett mennie a városba, ez vitte-hozta a villamosig, és a harmincas évek elején még anyámat és engem is.

A legközelebbi iskola, a Maglódi úti elemi, éppen a villamosmegállónál volt. Elsősként ezért magántanuló voltam, a Bezerédj utcai elemiben, ahol az egyik első osztályos tanítónő rokon volt: apám egyik unokabátyjának a felesége. Másodikba és harmadikba a Maglódi útra jártam, tulajdonképpen szívesen, bár meglehetősen idegen volt számomra az a környezet. A MIKÉFE intézőjének volt egy velem egy idős lánya, ő rövid ideig lakott csak a telepen, akkor persze együtt

mentünk-jöttünk. Az osztályban rajtunk kívül nem is volt, illetve ha jól emlékszem, a harmadik osztály vége fele került oda egy zsidó kislány, az egész iskolában alig voltunk néhányan. Külön hittanóránk volt, de nem csak nekünk, hanem a többi néhány „más vallásúnak”, azaz a nem római katolikusoknak is. Soha nem tapasztaltam, hogy zsidó voltom miatt másképpen néztek volna rám.

Az iskolán kívül más volt a helyzet. 1938 tavaszán egyszer hazafelé menet három ismeretlen suhanc nekem támadt, „lezsidózott” és megütött. Nem fájt különösebben, és meg se ijedtem nagyon: a falakon, kerítéseken akkoriban már láttam sok nyilas, antiszemita feliratot. Az bántott igazán, hogy az osztálytársnőm, akivel, noha keresztény volt, elég jóban voltunk, és akkor is együtt mentünk, ijedtében rögtön elszaladt. A harmadik osztályt még ott befejeztem, de negyedikben megint magántanuló voltam a Bezerédj utcában. Hittanra Sashalomra jártam egy hittantanárhoz, különórára. Ő volt az első, aki valamennyire felkeltette az érdeklődésemet, ha nem is a vallás, de a Biblia és a héber betűk iránt.

1939 őszétől gimnáziumba jártam, a Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumába, azaz a Zsidó Gimnáziumba. Nagyon izgultam, felvesznek-e, mert akkor már nagyon nagy volt a túljelentkezés. Az volt az első év, amikor állami gimnáziumba már nem vettek fel zsidót [A középiskolai numerus clausus 1939-es bevezetését Karády Viktor is említi egy tanulmányában, de nem hivatkozik sem törvényre, sem rendeletre: a numerus clausus az újonnan beiratkozókat sújtotta, a felsőbb osztályokba járó zsidó tanulók megmaradhattak iskolájukban. – A szerk.]. „Felvételi” is volt, nem vizsga, de beszélgetés. Nagyon szerettem ezt az iskolát. Már maga a fizikai környezet – a remek, modern épület, a nagy, világos tantermek, a jól felszerelt óriási tornaterem, a szertárak, a tetőterasz és az udvaron a szőlőlugas – sugározta a biztonságot és a színvonalat. Sok olyan tanár volt, aki csak zsidó volta miatt nem taníthatott egyetemen, de valamennyiük többsége széles körű tudású és jó pedagógus volt. Hetente háromszor volt hittanóránk. Csodálatos hittantanárunk volt: dr. Kandel Sámueltól humanizmust, emberséget, úgy általában kultúrát tanultunk (Kandel Sámuelt és feleségét, dr. Scheiber Erzsébetet, aki magyar- és némettanárunk volt, a nyilasok agyonlőtték) [Kandel Sámuel rabbi a Nyitra vm.-i Nagyrippényen született 1884-ben. Több tanulmánya és fordítása jelent meg, munkatársa volt a Frenkl-féle illusztrált Biblia-kiadásnak. Az 1920-as évektől volt a zsidó leánygimnázium vallástanára. – A szerk.]. A másik kedvenc tanárom Rieger Richárd volt. Matematika volt a tantárgya, és önállóan, logikusan gondolkozni, következtetni tanultunk tőle [Ugyanerről a három tanáregyéniségről – Kandel Sámuelről, Scheiber Erzsébetről és Rieger Richárdról – lásd Kőbányai János Heller Ágnessel készített interjúregényének néhány bekezdését: epa.oszk.hu/00300/00381/00006/heller.htm – A szerk.]. Az iskola összességében korszerű európai műveltséget segített megalapozni.

A gimnáziumba vonattal jártam, a lakásunktól húsz percnyire lévő Rákos állomástól további húsz perc múlva érkeztem a Keleti pályaudvarra, és onnan még tíz perc se volt az iskola. Tavasszal és ősszel, ha jó idő volt, gyakran biciklivel mentem-jöttem. Kivéve ha gyógytornára vagy angolórára mentem. Ilyenkor az iskola után vagy Ilus nagynénéméknél, vagy Török nagymamánál ebédeltem és tanultam. Ott is aludtam néha valamelyiküknél, esetleg anyámmal együtt, mert tizenhárom-tizennégy éves koromtól már jártam színházba, hangversenyre, vagy valami programom volt késő délután, ami után már nem mehettem egyedül ki a telepre.

Zsidó intézmény kellős közepén laktam ugyan, és zsidó iskolába jártam, de alig volt zsidó identitástudatom, a vallás pedig érzelmileg alig érintett meg. A gimnáziumban a szombat délelőtti

istentisztelet kötelező volt, de persze csak azoknak, akik közel laktak, és mehettek gyalog [Szombaton a vallás előírásainak megfelelően csak gyalog szabad közlekedni és csak meghatározott távolságra. Lásd: szombati munkavégzés tilalma. – A szerk.]. Én az öt év alatt egyetlen egyszer vettem részt rajta, előtte pénteken a nagynénimnél aludtam, hogy megnézhessem a híresen szép imaházat. A MIKÉFE-telepen egy kis imaház volt, a növendékeknek ott volt minden héten péntek esti ima. Rabbi az őszi nagyünnepeken jött, akkor volt egész napos istentisztelet. Ilyenkor anyám és én is ott voltunk, hosszúnapon [Jom Kipur] böjtöltünk, nekem gyerekként nem kellett estig. Valahol a közelben lakott két zsidó család, hosszúnapon ők is a MIKÉFE imaházába jöttek, mert csak ez volt tőlük gyalog elérhető. Az egyik asszony mindig hozott szegfűszeggel teletűzdelt birsalmát, mert az illata állítólag csökkenti az éhségérzetet. Nem tudom, így van-e, de ezt az illatot nagyon szerettem, máig ünnepi hangulata van számomra. A szüleim besötétedéskor először uzsonnáztak, kuglóf volt és tejeskávé vagy kakaó, és csak később jött a vacsora. A kedvenc ünnepem a Pészah volt, főleg a macesszal készült ételek miatt. Egy kredenc mélyéről előszedtük a húsvéti edényeket, de semmiféle rituálé nem volt. Nyolc napig nem ettünk lisztes, kovászos ételt, de úgy emlékszem, a lisztes zacskó ott maradt a helyén, a spájzban [Azaz elmaradt a homecolás. – A szerk.]. Széderestén mindig csak hárman voltunk (a távolság miatt gyalog mi sem mehettünk, hozzánk se jöhettek), én lelkesen mondtam a mánistánut [má nistáná]. Hanuka-gyertyákat mindig gyújtottunk. Hanukára gimnazista koromig mindig sok ajándékot kaptam, mint a keresztény gyerekek karácsonyra. Ám a legmarkánsabb „ünnepi” emlékem egészen másfajta. Tizenhárom-tizennégy éves koromban, Jom Kipurkor, az imaházban a férfiak és a nők helyiségét elválasztó függöny mögött, egy nálam pár évvel idősebb fiúval leszögeztük, hogy ateisták vagyunk...

Apám vallásos volt, anélkül, hogy különösebben elgondolkozott volna róla; inkább a családja iránti tisztelet, hagyomány kötelezte. A kertészeti termelés jellege miatt azonban nem tarthatta be maradéktalanul az előírásokat. A kertésztelepen a szombat és a vasárnap nem volt rendes munkanap, de teljes pihenőnap sem. A kertészeti munkákat a zsidó növendékek végezték, de volt néhány, főidényben pedig sok nem zsidó napszámos. A munkát közvetlenül irányító kertészsegédek és az íróasztal mellett a tisztviselők majdnem mind zsidók voltak, az iparosok – szerelők, ács, üveges stb. – viszont nem. Szombaton a nem zsidók rendesen dolgoztak, a zsidó növendékek közül pedig felváltva néhány, amennyire a kertészetben feltétlenül szükség volt. Apám minden szombaton dolgozott, mert a kereskedelmi partnerek, a nagy virágüzletek számára ez rendes munkanap volt. Tehát ő telefonált, írt, anyámnak és nekem viszont, mivel nem kellett, nem is volt szabad. Anyám péntek este ímmel-ámmal gyertyát gyújtott, tüzet gyújtani, főzni nem kellett, azt megcsinálta – amíg volt – a háztartási alkalmazott. Viszont nem írhatott a naplójába, és nem kézimunkázhatott, én meg nem rajzolhattam, és nem írhattam. Képtelen voltam megérteni, hogy ha a vallás a szombati munkát tiltja, akkor apám miért tiltja azt, ami nekünk szórakozás, hogy az Isten által rendelt pihenőnapon miért nem tehetjük éppen azt, ami örömöt okoz. Ehhez a „filozófiai” problémához aztán jött az erkölcsi is. Anyám ugyanis azt mondta: írjunk nyugodtan, csak Apu ne tudjon róla, mert rosszul esne neki.

1939–40-től, a zsidótörvények, majd a háborúba lépés után kezdett változni az életünk. Apám 1940 nyarán három hónapig volt munkatáborban [vagyis munkaszolgálatban], Vácott és Máramaros megyében. Több unokabátyám és másodunokabátyám volt munkaszolgálatos. Nem tudom, hogy a zsidótörvények közvetlenül érintették-e már akkor a MIKÉFE helyzetét, de az anyagi körülményeket

bizonyosan. Tudom, hogy apám jövedelme csökkent, és ettől eltekintve is szerényebben kellett élnünk. Azt persze nem tudtuk, hogy mi történik a zsidókkal Németországban és a németek megszállta országokban, de apám valamit hallott-sejtett, és nagyon pesszimistán, illetve sajnos reálisan nézett az itthoni kilátások elébe is. Lemondtunk sok olyasmiről, ami a MIKÉFE kis fizetésű keresztény alkalmazottainak szemében talán luxusnak, túlzott kényelemnek tűnhetett. Elküldtük a háztartási alkalmazottat, hetente egyszer segített egy asszony a nehezebb munkákban. Nem tartottunk többé baromfit, nem engedtek vizet az amúgy is javításra szorult úszómedencébe, kopár lett a kertünk.

Én akkor ebből nagyon keveset értettem és éreztem. Jártam színházba, operába, irodalmi estekre a Zeneakadémiára és a Vajda János Társaságba, uszodába és korcsolyázni, kirándulni és antikváriumokba, lett néhány barátnőm az iskolában, születésnapi zsúrra jártunk egymáshoz még 1943-ban is.

1942 őszén honvédkórháznak vették igénybe a zsidó lánygimnázium épületét [A kórház csak később költözött ide. Előbb, egy rövid időre a fiúgimnáziumot költöztették a lánygimnázium helyére, ezt követően volt 1944 novemberéig hadikórház a leánygimnázium. – A szerk.]. Akkortól a Wesselényi utcai zsidó polgári iskola épületébe jártunk, hetenkénti váltásban délelőtt vagy délután, és a szombatot kivéve minden nap. Eredetileg ötnapos tanítási hetünk, de majdnem minden nap hat óránk volt. A két műszak mellett erre már nem volt lehetőség, ezért volt vasárnap is tanítás.

Így volt 1944. március 19-én is. Éppen matematikaóránk volt. Az egyik tanárnő az ajtóhoz hívta Rieger tanár urat, majd ő komoran azt mondta: azonnal menjünk haza, a legrövidebb úton. Én telefonáltam apámnak (a lakásban nem, de az irodájában volt telefon), hazamenjek-e vagy valamelyik közel lakó rokonhoz. Ő azt mondta, haza, de ne a szokásos úton, vonattal, hanem villamossal. Pedig nem is tudta, hogy a Keleti pályaudvaron akkor már több embert összeszedtek, elvittek Egy hónappal később, április 21-én a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség elfoglalta a kertészképző telepet (és a MIKÉFE tanoncotthonát is), kisajátította minden vagyonát. Nekünk is el kellett költöznünk, a saját tulajdonunkat elvihettük, illetve amit a bútorok közül nem tudtunk hova tenni, meg több telepakolt ládát otthagyhattunk a pincében (nagy részét egy év múlva megtaláltuk).

Természetes volt, hogy a nagymamához megyünk, a Nagymező utcába. A százharminc négyzetméteres, négyszobás lakásban négyen laktak: ő, Klári nagynéném és Tomi fia és egy albérlő. Júniusban ezt a házat is csillagos háznak jelölték ki. A lakók nagy többsége zsidó volt, úgy emlékszem, hogy akik nem, azok se költöztek el. Az egyik keresztény háztulajdonos és a házfelügyelő biztosan nem, nem is voltak antiszemiták, és a következő hónapokban is jóindulatúnak mutatkoztak. A mi lakásunkba két négy-négy tagú idegen család költözött be. Apámat június elején hívták be ismét munkaszolgálatra egy pesti alakulathoz. Időnként hazajött néhány órára, néha üzenetet küldött. Ez nagy biztonságérzetet jelentett. Egyébként sem tudtuk, mennyire nem vagyunk biztonságban… Fogalmunk sem volt arról, mi történt vidéken a zsidókkal. Nekünk se rokonunk, se közelebbi zsidó ismerősünk nem élt Budapesten kívül. Vidéki gettókról, később vagonokról hallottunk ugyan közvetve „kósza híreket”, de nem tudtuk ezeket értelmezni. Mesélte valaki, hogy egy „munkára vitt” rokonától Waldseeből érkezett lap, és anyám azt mondta, ilyen szép nevű helyen nem lehet olyan borzasztó… [Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003) című könyvének

glosszáriumában olvasható: „Waldsee: a deportálandó magyar zsidók lecsillapítására a nácik által kitalált helynév. A deportált zsidóktól, akik közül sokat mindjárt elgázosítottak, megkövetelték, hogy e »helységet« feltüntetve írják meg haza, hogy jól vannak.” Egyébként van egy Waldsee nevű település Dél-Németországban. – A szerk.]. Apám többet tudott, és reálisabban gondolkozott. Volt egy német származású, „őskeresztény” kollégája, akivel elég jóban voltak, többször volt nálunk vendégségben. Budán volt kertészete, ott is laktak, nagy házban. Apám elküldött hozzá minket, anyámat és engem, hogy megkérjük: szükség esetén elrejtőzhetünk-e náluk. Anyu se akarta, én se, de meg kellett próbálnunk. Mentegetőzve, mindenfélére hivatkozva – nem vállalta. Szereztünk egy megalázó tapasztalatot, és rohannunk kellett, hogy a kijárási idő vége előtt hazaérjünk. A sárga csillaggal ugyanis csak meghatározott órákban volt szabad az utcára menni [lásd: kijárási tilalom Budapesten]. Ilyenkor vásároltunk ennivalót, persze csak azokban az üzletekben, ahová egyáltalán bemehettek zsidók.

Egyébként a nagymama mindjárt a német megszállás kezdetén, még mielőtt rendeletileg elvették a zsidók üzleteit, a cipőüzletet a régen ott dolgozó, megbízható cipészmester nevére íratta [lásd: stróman]. A részleteket nem ismerem, azt tudom, hogy a következő hónapokban segítettek, a felesége gyakran eljött, hozott mindenféle élelmiszert, háztartási cikkeket. A nagymama egyszer megkérte, pénzt is adott persze rá, hozzon nekünk süteményt a közeli cukrászdából, mert oda zsidók már nem mehetnek be. Az asszony halkan megjegyezte: ő ugyan mindig bemehetett, de neki soha nem tellett rá, hogy ott vegyen valamit a gyerekeinek.

Október második felében, a nyilas hatalomátvétel után már hallottuk, hogy Budapesten a csillagos házakból „munkára viszik” a 16–42 éves nőket [Randolph L. Braham szerint több alkalommal is felszólították a budapesti zsidó nőket munkára: 1944. október 22-én minden 18 és 40 év közötti – tehát 1904 és 1926 között született – nőt; november 2-án a 16 és 50 év közötti – tehát az 1928 és 1894 között született (varrni tudó) nőket; november 3-án ismét elrendelték a 16–40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra”. Lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]. Kezdtünk felkészülni. A férfinadrágokat igazítottuk át, a nagymama finom, vastag abroszaiból varrtunk hátizsákot. Én beletettem egy selyemblúzt is, mert úgy gondoltam, ha dolgozunk, akkor pihenőnap is lesz, és akkor hadd öltözzek fel rendesen. (A jóhiszemű naivitásnak nincsen határa… De haszna volt: a tetvek kevésbé szerették a selymet, mint a flanelt.) November 10-én reggel jött három fiatal nyilas: mindenkinek le kellett menni az udvarra. Ránézésre válogattak, korhatár alatt-fölött is, aki munkabírónak látszott. Néhány órát adtak felkészülésre az indulás előtt. Anyám és nagyanyám majdhogynem veszekedett (addig egy életen keresztül soha). Mert volt egy kacsamáj, zsírban lesütve, és a nagymama az egészet be akarta nekünk csomagolni, de anyám azt mondta, csak a felét, hiszen nekik is alig van már mit enni. Aztán valahogy elosztották. A keresztény lakók – úgy tűnt, némileg szégyenkezve – behúzták az ajtajukat, a házmesterné segítgetett, amit tudott, és ígérte: próbál majd vigyázni az otthon maradt öregekre, gyerekekre…

A mi családunkból a hetvenöt éves nagymamám és a tízéves unokaöcsém maradt otthon. A deportálandók menetébe anyám húgával hárman kerültünk. A Nagymező utcából mindjárt befordultunk, azt hiszem, az Ó utcába, és azon vagy egy másik, párhuzamos utcán mentünk az akkori Vilmos császár út felé. Csak arra emlékszem, hogy nagyon megalázottnak éreztem magam, és borzasztóan szégyelltem, hogy csak így terelhetnek az utcán. A nyolcnapos menetelés alatt

előfordult, hogy leköpködtek, de az is, hogy ablakokból almát és friss cipót dobtak ki nekünk [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Amikor Magyaróváron meneteltünk, az út széléről a nevünket kiáltották. Néhány mikéfista szólt, apám tanítványai. Ott voltak munkaszolgálatosok, már előző este keresték, nincs-e ismerős a menetben, így tudták meg, hogy ott vagyunk. Kenyeret, sok szalonnát, sertészsírt nyomtak a kezünkbe.

Több mint egy hónapig Kópházán voltunk, kisebb csoportokban, parasztgazdáknál, mi egy nagy pajtában, harmincan-negyvenen. Mosakodni az udvari kútnál lehetett, de néha bemehettünk a ház konyhájába, ahol a gazda pénzért adott lavórban melegvizet. A nagynénim karórájáért harminc-negyven dekányi kolbászt kaptunk. Minden hétköznap kivezényeltek munkára: lövészárkot ástunk. A legrosszabb élményem az volt, amikor egy német katona bottal ráütött anyám karjára, mert nem mozgott elég gyorsan. Fizikailag nem volt jelentősége, de a megalázó helyzet bántott. Anyám könnyedén viselte.

December második felében vittek át minket vonattal a határtól nem messze lévő osztrák Lichtenwörthbe. Egy leszerelt textilgyár termeiben voltunk, körülbelül háromezren, a kőpadlóra szórt szalmán volt a helyünk, szorosan egymás mellett. Asztalt, széket három és fél hónapig jóformán nem is láttunk. Eleinte néhányszor kimentünk itt is árkot ásni; az úton legalább marharépát és csipkebogyót szedtünk, egy időre ez jelentette a vitamintartalékot. Enni ugyan nagyon keveset kaptunk: leveslöttyöket, ragacsos kenyeret, apró, fagyos krumplit, de éhségérzetre nem emlékszem, inkább arra, hogy nagyokat nyeldekelve soroltuk, mit fogunk otthon enni (én például a téliszalámit és a bejglit nem szeletelve, hanem a rudat harapva…). Nem maga az éhség volt a baj, hanem a legyengülés. Egy idő múlva a nagynénám [Bíró Gyuláné Török Klára] teljesen elvesztette az erejét, nemcsak a fizikait, hanem az akaraterejét is. Az egyik járványos betegséggel, a vérhassal végképp nem tudott megbirkózni a szervezete, belehalt. Anyámnak egészen más természete volt, ő el se tudta képzelni, hogy ne jussunk haza, „muszáj, hiszen a nagymama, és főleg Apu, vár. Kikapnánk tőle, ha nem mennénk haza…”. Bizonyára részben ezért bírta leküzdeni a kiütéses tífuszt és a több napos nagyon magas lázat. Nekem fizikailag a legnehezebben elviselhető a latrina volt meg a tetvek. A fejünk eltetvesedését meg tudtuk előzni: volt a lágerben egy fodrásznő, aki két- vagy háromnapi kenyéradagért vállalt kopaszra nyírást. A ruháinkat azonban lehetetlen volt megszabadítani.

1945. április 2-án megérkeztek a szovjet csapatok. Én éppen akkorra lettem tífuszos, így még a táborban maradtunk néhány napig erősödni, aztán elindultunk hazafelé. Első este egy falusias udvar kerítése előtt ültünk ketten, kijött a házból egy idős asszony, bevezetett minket, alig szólt, egy fészerszerű helyiségben egy üst meleg vízben szappannal lecsutakolt, meleg levest adott, és végül ágyba feküdhettünk, tiszta, friss ágyneműbe… Másnap reggelit kaptunk. Máig szégyellem, hogy nem kértem el akkor a nevét, címét. Több mint egy hétig jöttünk még gyalog, osztrák területen. Ahol kértük, többnyire befogadtak éjszakára, enni adtak, és behúzódtunk megüresedett házakba is, ahonnan a lakók elmenekültek, de ennivalót hagytak.

Sopronban felkapaszkodtunk egy Pest felé tartó vonatra. A kupékban is volt még hely, de az ott utazó lengyel tisztek elzavartak. Féltek a szó szoros értelmében tetves zsidóktól. A vonat órákig, fél napokig vesztegelt az állomásokon, ilyenkor egy lánnyal leszálltunk ennivalót, vizet szerezni. Egyszer aztán, már a főváros közelében, lemaradtunk a vonatról. Tudtam, hogy anyám borzasztóan odavan, de azt is, hogy hamar találkozunk Pesten. Április 20-án érkeztem a Kelenföldi

pályaudvarra. Hazafelé gyalogolva egy pékségféle üzletben vizet kértem, kaptam hozzá néhány kiflit is meg egy óvatoskodó kérdést és egy kényszeredett mosolyt.

Mivel az Andrássy úton mentem, a cipőüzlet esett először útba. Ahogy számítottam, a régi mester, az új tulajdonos volt ott. Tőle tudtam meg, hogy a nagymama meghalt, és hogy apám itthon van! Ő novemberben az egész családnak szerzett svájci menlevelet, egy nappal az után lett meg, hogy minket elvittek [lásd: svájci diplomaták embermentő tevékenysége]. Próbálta a téglagyárhoz utánunk juttatni, de nem sikerült. A nagymamának és az unokaöcsémnek viszont legalább nem kellett a gettóba menniük, úgynevezett svájci védett házban voltak. A nagymama még megérte a felszabadulást, otthon halt meg, tüdőgyulladásban. Tomi szerint azért gyengült le annyira, mert minden ennivalót neki adott. Tomi akkor egy vidéki zsidó gyerekotthonba került. Onnan hamarosan hazahoztuk. Teljesen árva volt, a szüleim nevelték fel, én testvéremnek tekintettem. Az ő felesége lett a családban az egyetlen keresztény. Tomi egyáltalán nem volt vallásos, ilyen ismeretei se voltak. A római katolikus felesége a család miatt ismerkedett meg a zsidó alapfogalmakkal, tartotta számon az ünnepeket. Apám először nagyon odavolt, hogy siksze kerül a családunkba, egy idő múlva aztán nagyon megszerette, becsülte.

Apámat 1944-ben a tél elején Fertőrákosra vitték, és a muszos alakulatát hamarosan át Ausztriába. Neki megfagyott néhány lábujja, és erre hivatkozva valahogy elintézte, hogy ne kelljen továbbmennie. A századából majdnem mindenki elpusztult. Amikor Fertőrákoshoz értek a szovjet csapatok, őt is úgy tekintették és vitték volna el, mint a keretlegénységet és a többi magyar katonát. Szinte kilátástalanul hangoztatta, hogy ő nem fasiszta, ő zsidó, és eddig is fogoly volt. Végül eljutott egy szovjet tiszthez, aki szintén zsidó volt. Ő segített apámnak, hogy megszökhessen. Április közepén visszaérkezett Pestre.

A MIKÉFE kertészképző telepet a nyilas uralom idején teljesen kifosztották, az épületek egy részét a bombák pusztították el. Apámnak már nem volt ott szakmai tere, nem mentünk vissza, a Nagymező utcai lakásban maradtunk. Ő néhány évig vetőmag-külkereskedelemmel foglalkozott, 1951-től a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, onnan ment aztán nyugdíjba. Anyám a hazaérkezésünk után majdnem két évig kórházban és szanatóriumban volt, hogy kigyógyuljon a deportálásban szerzett betegségéből.

Szüleim viszonya a valláshoz 1945 után sem változott. Apám az őszi nagyünnepeken és mázkirkor ment templomba, a későbbi években egy közeli imaházba. Hosszúnapon azokban az években is böjtölt, amikor a minisztériumban dolgozott. A szombat megtartása fel sem merült. Valamilyen konzervatív, kissé formális módon ragaszkodott a zsidó valláshoz. Egyszer a barátommal karácsonyfát állítottunk, illetve, mint ahogy akkor hivatalosan is nevezték, fenyőfát [Az ötvenes évek első felében kísérleteztek a „karácsony” szó és összetételei száműzésével a magyar nyelvből: karácsonyfa helyett valóban fenyőfa járta, az iskolákban „fenyőfaünnepséget” rendeztek, és nem mellékesen, az 1.050/1952. MT. sz. határozattal karácsony másnapja (december 26.) mint munkaszüneti nap is megszűnt. (A korabeli „házi használatra szóló nyelv” a helyette adott május 2-ai munkaszünetet elnevezte „karácsony másnapjának”. Nem tudjuk, hogy érveltek a döntés mellett, mindenesetre 1953 márciusában, amikor húsvét hétfőjét nyilvánították munkanapnak /1.014/1953 MT. sz. határozat/, akkor „számos üzem dolgozóinak kérelmére” hivatkoztak.) – A szerk.], természetesen nem vallási jelleggel, csak a szépsége, a hangulata kedvéért. Utána apám egy hétig nem állt velem szóba.

Nekem a legelső időben – néhány heti szanatóriumi „felerősítés” mellett, illetve után – az iskolai mulasztások pótlása volt a legfontosabb. Júniusban már jártam iskolába. Nyáron kezdtem a MADISZ egyik kerületi szervezetébe járni. A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség a Kommunista Párt kezdeményezésére jött létre 1944 végén. Deklaráltan nem pártokhoz kötődő, egységes baloldali ifjúsági mozgalomnak indult, de gyakorlatilag a Kommunista Párt ifjúsági szervezete lett. Nagyon tetszett nekem az ottani közösségi élet, és őszinte naiv lelkesedéssel vallottam és vállaltam a politikai célokat. 1945 őszén mint tizennyolc évesnél fiatalabbat, korkedvezménnyel vettek fel a Kommunista Pártba. Úgy láttam, itt nincs különbség zsidók és keresztények között, helyeseltem, hogy ez a kérdés szóba se kerül. Néhány évtizeddel később tudtam meg, hogy tulajdonképpen alig volt közöttünk nem zsidó. A politika nem kerülte el a Zsidó Gimnáziumot se. Legalábbis a mi osztályunkban, az 1945/46-os tanévben, a VII/a-ban éles vita folyt a madiszosok és a cionisták között. Az utóbbiak voltak többen, de lassan „elfogytak”, bár csak néhányan mentek ki Izraelbe [Lásd: cionizmus 1945 után Magyarországon].

Én akkor már nem annyira vitatkoztam, mint inkább írtam. A MADISZ központi lapjának, az „Ifjúság”-nak a munkatársa lettem, ezzel kezdődött az újságírói pályám. 1947 őszén néhány hónapig a „Szabad Nép”-nél, a Kommunista Párt központi napilapjánál gyakornokoskodtam, aztán a Vegyipari Szakszervezet lapját szerkesztettem. 1948 őszétől a Magyar Távirati Irodánál dolgoztam, 1953 elején már mint olvasószerkesztő. Ekkor zajlottak a Szovjetunióban a cionista orvosperek [lásd: koncepciós perek; orvosper]. A főnökeim azt mondták: meg akarják előzni, hogy a nagybátyám (dr. Izsák Ede) cionista és izraeli kapcsolatai miatt az államvédelmisek [lásd: ÁVH; ávós] felfigyeljenek rám, ezért vidékre küldtek, egy megyei MTI-szerkesztőség vezetőjének. Ez több fokkal kisebb beosztás volt, mint az addigi, de végül is nem bántam, a munka, a környezet érdekes volt. Közben elvégeztem az egyetemet. Az érettségi után magyar–filozófia szakon kezdtem, de később átmentem történelem szakra és levelező tagozatra.

1957-ben jöttem vissza Pestre, az MTI-ben különböző munkaköreim voltak. 1991-ben mint szerkesztőségvezető-helyettes mentem nyugdíjba, de még négy évig dolgoztam. Az évtizedek alatt nagyon sok és sokféle politikai, világnézeti, etikai kérdésről beszéltünk, vitatkoztunk a kollégáimmal, de zsidóságról, zsidókérdésről, antiszemitizmusról nem. Számomra a zsidóságomnak a legutóbbi évekig nem volt külön jelentősége, magától értetődően voltam az, mindenki, akit ez egyáltalán érdekelt, tudta rólam, de nem volt mit beszélni róla. Nekem meg valahogy nem volt érzékem ahhoz, hogy felismerjem, ki zsidó, ki keresztény, és nem is nagyon érdekelt. A kollégáim között biztosan voltak különböző típusú és mértékű antiszemiták, ezt pontosan tudtam, de magamat illetően közvetlenül nem tapasztaltam. Igaz, nem is voltam rá érzékeny.

A baráti társaságom, a közvetlen „magánkörnyezetem” vegyes volt. Zsidók és keresztények, de „egyik istenben” sem hívők. Házasságot nem kötöttem, egy-egy hosszabb időszakban volt társaim keresztények voltak. Így „kívülről” is láthattam a zsidóságot mint embercsoportot, mint filozófiai és etikai rendszert, mint kultúrát, mint egyéni jelleget. Általában: nem zsidó barátaim révén erősödött a zsidó identitásom.